

“QADIMGI TURKIY KOSMOGONIK MIFLARDA UCH QAVATLI OLAM MODELI VA SAMOVIY KULTLARNING FUNKSIONAL TIZIMI”

Shukurova Anora Fozil qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20593819>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 04-iyun 2026 yil

Ma'qullandi: 06-iyun 2026 yil

Nashr qilindi: 08-iyun 2026 yil

KEY WORDS

*kosmogonik mif, samoviy kult, Ko'k
Tangri, Erlik, Mangdashira,
Moyto'ra, Urker, afsonalashuv, uch
qavatli olam.*

ABSTRACT

Maqolada qadimgi turkiy kosmogonik miflarda uch qavatli olam konsepsiyasi va samoviy kultlar tizimi tadqiq etilgan. Samoviy kultlarning kosmik tartibni saqlashdagi funksiyalari hamda ularning mifdan afsonaga transformatsiyalanish jarayoni tahlil qilingan.

Turkiy xalqlar mifologik tafakkurida olamning yaratilishi va tuzilishi haqidagi qarashlar kosmogonik miflar tarkibida saqlanib qolgan eng qadimiy tasavvurlar sirasiga kiradi. Kosmogonik miflar nafaqat olamning paydo bo'lishini izohlaydi, balki qadimgi jamiyatning borliq, tabiat, inson va ilohiy kuchlar haqidagi qarashlarini ham aks ettiradi. Shu jihatdan ular xalqning mifologik dunyoqarashini tiklashda muhim manba hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi qadimgi turkiy kosmogonik miflarda uch qavatli olam modeli va samoviy kultlar tizimining o'zaro bog'liqligini tahlil qilish, ularning kosmik tartibni ta'minlashdagi funksiyalarini aniqlashdan iborat.

Qadimgi turkiy mifologiyada olam vertikal tuzilishga ega bo'lgan uch qavatli tizim sifatida tasavvur qilingan. Ushbu modelga ko'ra, yuqori olam Ko'k Tangri va unga bo'ysunuvchi samoviy ruhlar makoni, o'rta olam insonlar va Yer-Suv egalari yashaydigan hudud, quyi olam esa Erlik xon boshqaruvidagi yerosti dunyosi hisoblangan. Mazkur tasavvur O'rxun-Enasoy bitiklari, "Irq bitigi", "Oltun yorug'", "Xuastuanift" kabi yozma manbalar hamda turkiy xalqlar folklorida turli darajada saqlanib qolgan.

Turkiy kosmogonik miflarda olamning uch qavatli tuzilishi alohida qatlamlarning mavjudligi bilan emas, balki ular o'rtasidagi munosabatlar tizimi bilan xarakterlanadi. Ko'k Tangri, Mangdashira, Moyto'ra, Shalyima, Yapqara, Nasigay, Urker va Erlik kabi mifologik personajlar ushbu tizimning faol ishtirokchilari sifatida namoyon bo'ladi. Ularning har biri kosmik tartibning ma'lum bir jihatini boshqaradi. Shu sababli samoviy kultlar tizimi uch qavatli olam modelining tarkibiy qismi sifatida o'rganilishi lozim.

Turkiy xalqlarning mifologik qarashlarini o'rganish XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ilmiy tadqiqotlar doirasiga kirib keldi. O'rxun-Enasoy bitiklarining o'qilishi va ilmiy muomalaga kiritilishi natijasida qadimgi turkiylarning diniy-mifologik qarashlarini tadqiq etish imkoniyati yuzaga keldi. V.Tomsen, S.Y.Malov, X.O'rxun, J.Gamilton singari olimlar qadimgi

turkiy matnlarni deshifrovka qilish va sharhlash orqali kosmogonik qarashlarning ayrim jihatlariga e'tibor qaratganlar.

Turkiy mifologiyaning nazariy masalalari N.A.Alekseev, A.M.Sagalaev, L.P.Potapov, A.Bisenbayev kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, A.M.Sagalaev turkiy xalqlar mifologiyasida buddaviylik va Markaziy Osiyo diniy tizimlarining ta'sirini yoritgan bo'lsa, N.A.Alekseev Sibir turkiy xalqlarining diniy qarashlari va mifologik tasavvurlarini tahlil qilgan. A.Bisenbayev qadimgi turkiy miflarning asosiy obrazlari va syujetlarini tizimlashtirishga harakat qilgan.

O'zbek folklorshunosligida bu masalalar N.Rahmonov, N.Jo'raqo'ziyev va boshqa olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ayniqsa, N.Jo'raqo'ziyevning qadimgi turkiy yozma yodgorliklar va turkiy folkloridagi kosmogonik mifologiyaga bag'ishlangan tadqiqotlari mazkur yo'nalishdagi muhim ilmiy ishlardan biri hisoblanadi. Olim kosmogonik miflarning izlari O'rxun-Enasoy bitiklari, "Irq bitigi" va boshqa yodgorliklarda saqlanib qolganligini asoslab beradi.

Biroq mavjud tadqiqotlarda samoviy kultlar ko'proq alohida mifologik obrazlar sifatida tahlil qilingan. Ularning uch qavatli olam modelidagi funksional bog'liqligi va kosmik tartibni ta'minlashdagi umumiy vazifasi masalasi yetarli darajada yoritilmagan. Mazkur maqola aynan shu jihatni ochib berishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, struktur-semantik va mifologik tahlil metodlaridan foydalanildi. O'rxun-Enasoy bitiklari, "Irq bitigi", "Oltun yorug'", "Xuastuanift" hamda turkiy xalqlar folkloridagi kosmogonik syujetlar o'zaro qiyoslandi. Shuningdek, mifologik obrazlarning funksional xususiyatlari va ularning uch qavatli olam modelidagi o'rni struktur-semantik tahlil asosida o'rganildi.

"Irq bitigi", "Oltun yorug'", O'rxun-Enasoy bitiklari va turkiy xalqlar folklori materiallari asosida uch qavatli olam modeli hamda samoviy kultlar tizimi o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligi aniqlandi. Mazkur obrazlarning barchasi yagona kosmogonik tizimning tarkibiy qismlari bo'lib, kosmik tartib va muvozanatni saqlashga xizmat qilgan.

Aniqlanishicha, yuqori olam **Ko'k Tangri** boshqaruvidagi samoviy makon hisoblanadi. Bu olamda **Umay, Mangdashira, Moyto'ra, Shalyima, Yapqara, Nasigay va Urker** kabi yordamchi ruhlar faoliyat yuritadi. Ularning har biri kosmik tartibning muayyan jihatini boshqarish vazifasiga ega. Mangdashira kosmik chegaralarni qo'riqlovchi va Erlik kuchlariga qarshi kurashuvchi samoviy bahodir sifatida talqin qilinadi. Nasigay esa Ko'k Tangrining jazolovchi qudratini ifodalovchi chaqmoq timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

Turkiy kosmogonik miflarda uchraydigan samoviy kultlar keyingi davrlarda transformatsiyaga uchrab, afsonaviy obrazlarga aylangan. Mifologik tafakkur hukmron bo'lgan davrda **Ko'k Tangri, Mangdashira, Moyto'ra, Urker** va boshqa personajlar ilohiy mavjudotlar sifatida qabul qilingan bo'lsa, keyinchalik diniy qarashlar va ijtimoiy-madaniy muhitning o'zgarishi natijasida ularning dastlabki sakral mohiyati qisman yo'qola boshlagan. Natijada mazkur obrazlar kosmogonik mif tarkibidan ajralib, afsonaviy syujetlar tarkibida yashashda davom etgan.

Xususan, **Mangdashira** haqidagi tasavvurlar ayrim turkiy xalqlar folklorida yovuz kuchlarga qarshi kurashuvchi bahodir qiyofasida saqlanib qolgan. Moyto'ra esa insonlarga hunar va turmush tajribasini o'rgatuvchi donishmand qahramon sifatida talqin qilina boshlagan. Urker bilan bog'liq mifologik qarashlar esa xalq astronomiyasi va kalendar

tasavvurlari tarkibiga singib ketgan. Natijada dastlab kosmik tartibni boshqaruvchi ilohiy kuch sifatida tasavvur qilingan samoviy kultlar keyingi bosqichlarda afsonaviy qahramonlar, homiy ruhlar yoki xalq e'tiqodlari bilan bog'liq personajlarga aylangan.

Bu holat turkiy folklor taraqqiyotida mifdan afsonaga o'tish jarayonining muhim ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Chunki afsonalarda kosmogonik miflarga xos bo'lgan ilohiylik unsurlari to'liq yo'qolmaydi, aksincha, yangi tarixiy va madaniy sharoitlarga moslashgan holda qayta talqin qilinadi. Shu bois samoviy kultlar nafaqat qadimgi turkiy mifologiyaning, balki turkiy xalqlar afsonaviy tafakkurining ham muhim tarkibiy qismi sifatida baholanishi mumkin.

Turkiy kosmogonik miflarda uch qavatli olam modeli statik tuzilma sifatida emas, balki o'zaro bog'langan va samoviy kultlar faoliyati orqali boshqariladigan dinamik kosmik tizim sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu tizim markazida Ko'k Tangri turadi. Biroq kosmik tartibning saqlanishi faqat uning mavjudligi bilan emas, balki unga bo'ysunuvchi samoviy ruhlar faoliyati orqali ta'minlanadi. Shu jihatdan turkiy mifologiyada samoviy kultlar kosmik boshqaruv mexanizmini tashkil etadi.

Mazkur tizimda **Mangdashira** obrazi alohida o'rin egallaydi. Mifda uning Erlik xon bilan kurashi tasvirlanadi. Rivoyatga ko'ra, Mangdashira Erlikning malaylari ko'klarda joylashganligini ko'rib, ularni quyi olamga tushirish uchun jang qiladi, biroq bunga kuchi yetmaydi. Shundan so'ng Ko'k Tangri unga yordam berib, nayza beradi va Erlik ustidan g'alaba qozonish imkoniyatini yaratadi. Ushbu syujet yuzaki qaralganda qahramonlik motivi bo'lib ko'rinsa-da, uning zamirida kosmik tartibni tiklash g'oyasi yotadi. Erlik kuchlarining osmon hududida mavjudligi kosmik chegaralarning buzilganligini bildiradi. Mangdashiraning vazifasi esa olam qatlamlari o'rtasidagi muvozanatni qayta tiklashdan iborat. Shu sababli u samoviy jangchi emas, balki kosmik chegaralar qo'riqchisi sifatida namoyon bo'ladi.

Mangdashira faoliyatining mantiqiy davomi sifatida **Nasigay** obrazi shakllanadi. Miflarda Nasigay Ko'k Tangrining chaqmoq nayzasi sifatida tasvirlanadi. Chaqmoqning ilohiy jazo vositasi sifatida talqin qilinishi "Irq bitigi"dagi ayrim fol matnlarida ham kuzatiladi. Jumladan, "Katta bir uy yonib bitdi, poydevorigacha qolmagan" mazmunidagi fol yomonlik belgisi sifatida talqin qilinadi. Bu yerda yonib ketgan uy oddiy tasodif emas, balki osmon hukmining natijasi hisoblanadi. Demak, Nasigay kosmik adolat va ilohiy nazorat timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

Moyto'ra obrazi esa kosmogonik tizimning boshqa bir jihatini ochib beradi. Agar Mangdashira va Nasigay kosmik tartibni himoya qilsa, Moyto'ra insoniyat madaniyatini shakllantirish vazifasini bajaradi. Miflarda Tangri insonlardan yuz o'g'irganidan keyin ularga yordam berish uchun Moyto'rani yuboradi. U insonlarga arava yasash, olovdan foydalanish, ovqat tayyorlash kabi ko'nikmalarni o'rgatadi. Bu jihatlar Moyto'rani jahon mifologiyasidagi Prometey, Maui yoki Oden singari madaniy qahramonlar qatoriga yaqinlashtiradi. Shu bilan birga, tadqiqotchilar uning buddaviylikdagi Maitreya obrazi bilan aloqadorligini ham qayd etadilar. Bu esa turkiy kosmogonik miflarning sinkretik xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi.

Shalyima va Yapqara obrazlari uch qavatli olam modelining vertikal bog'lanishini ifodalaydi. Miflarda Shalyimaga ezgu insonlarning ruhlarini himoya qilish va ularni yuqori olamga olib chiqish vazifasi yuklatiladi. Yapqara esa marhumlarning ruhi bilan bog'liq jarayonlarni nazorat qiladi. E'tiborli jihati shundaki, bu personajlar o'limdan keyingi hayot haqidagi tasavvurlar bilan bog'liq bo'lsa-da, ular Erlik xizmatkorlari emas. Aksincha, ular ruhlarni yovuz kuchlardan himoya qiluvchi vositachilar sifatida namoyon bo'ladi. Bu holat

turkiy mifologiyada ruh va tana haqidagi qarashlarning murakkab tizimga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Turkiy kosmogonik miflarda **Urker** obrazi ham muhim semantik yuklamaga ega. Miflarda u ob-havo va fasllarni boshqaruvchi samoviy ruh sifatida tasvirlanadi. Urkerning ufqqa yaqinlashishi qishning boshlanishi bilan bog'lanadi. Bu esa qadimgi turkiylarning astronomik kuzatuvlari mifologik obrazlar vositasida ifodalanganligini ko'rsatadi. Urker haqidagi qarashlar samoviy kultlarning nafaqat diniy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo'lganligini tasdiqlaydi.

Uch qavatli olam modelining quyi qismi **Erlik xon** bilan bog'liq. "Irq bitigi" dagi ayrim fol matnlari va keyingi mifologik rivoyatlar Erlikni yerosti olami hukmdori sifatida tasvirlaydi. Biroq uning obrazi mutlaq yovuzlik timsoli emas. Miflarda aynan Erlik orqali o'lim insoniyat hayotining bir qismiga aylanadi. Kosmogonik nuqtai nazardan qaralganda, o'lim hayotning inkori emas, balki kosmik aylanishning davomidir. Shu sababli Erlik uch qavatli olam tizimining zarur tarkibiy elementi sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Mangdashira, Nasigay, Moyto'ra, Shalyima, Yapqara, Urker va Erlik obrazlari alohida mifologik personajlar emas, balki yagona kosmogonik tizimning turli funksiyalarini bajaruvchi elementlar hisoblanadi. Ularning barchasi Ko'k Tangri tomonidan boshqariladigan kosmik tartibning davomiyligini ta'minlaydi. Demak, qadimgi turkiy kosmogonik miflarda samoviy kultlar tizimi uch qavatli olam modelining ichki boshqaruv mexanizmi sifatida shakllangan.

Xulosa: Qadimgi turkiy kosmogonik miflar tahlili shuni ko'rsatadiki, turkiy xalqlarning mifologik dunyoqarashida olam uch qavatli kosmik model asosida tasavvur qilingan. Yuqori olam, o'rta olam va quyi olamdan iborat ushbu tizim qadimgi turkiylarning borliq haqidagi qarashlarini ifodalovchi universal model vazifasini bajargan.

Tadqiqot davomida samoviy kultlar mazkur kosmologik tizimning faol boshqaruv mexanizmi ekanligi aniqlandi. Ko'k Tangri oliy hokimiyat timsoli sifatida namoyon bo'lsa, Mangdashira, Nasigay, Moyto'ra, Shalyima, Yapqara va Urker kabi personajlar uning irodasini amalga oshiruvchi mifologik kuchlar sifatida talqin qilinadi. Ularning har biri olam qatlamlari o'rtasidagi muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

Tahlillar natijasida samoviy kultlar alohida mifologik obrazlar emas, balki yagona kosmogonik tizimning o'zaro bog'langan tarkibiy qismlari ekanligi ma'lum bo'ldi. Mazkur obrazlar orqali qadimgi turkiylar kosmosning tuzilishi, tabiat hodisalari, inson hayoti va o'lim bilan bog'liq tasavvurlarini izohlashga harakat qilganlar.

Shuningdek, "Irq bitigi" va "Oltun yorug'" kabi yozma yodgorliklarda saqlanib qolgan kosmogonik mif izlari turkiy mifologik tafakkurning qadimiy qatlamlarini tiklash imkonini beradi. Ushbu manbalar samoviy kultlar va uch qavatli olam modeli o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Demak, qadimgi turkiy kosmogonik miflarda samoviy kultlar tizimi uch qavatli olam modelining asosiy tarkibiy elementi bo'lib, kosmik tartib va muvozanatni ta'minlovchi mifologik mexanizm vazifasini bajargan.

Qadimgi turkiy kosmogonik miflarda samoviy kultlar alohida mifologik obrazlar majmui emas, balki uch qavatli olam modelining ichki boshqaruv tizimini tashkil etuvchi funksional mexanizm hisoblanadi. Ularning keyingi davrlarda afsonaviy obrazlarga aylanishi turkiy folklorda mifologik tafakkurning transformatsiyasi natijasi sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск: Наука, 1980. – 318 с.
2. Бисенбаев А. Мифы древних тюрков. – Алматы, 2007. – 160 с.
3. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007. – 510 б.
4. Гурвич И.С. Космогонические представления и пережитки тотемического культа у населения Оленекского района // Советская этнография. – 1948. – №3. – С. 141–152.
5. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
6. Жўрақўзиев Н. Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар ва туркий фольклорда космогоник мифология: филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2018. – 250 б.
7. Инон А. Tarihte ve Bugün Şamanizm. – Ankara, 1954. – 220 s.
8. Кочергина Н.П. Аурел Стъейн и его исследование Восточного Туркестана //
9. Восточный Туркестан и Средняя Азия (История. Культура. Связи). – Москва: Наука, 1984. – С. 188–200.
10. Кошғарий М. Девону луғотит-турк. Уч жилдлик. III жилд. – Тошкент: ЎЗР ФА нашриёти, 1963. – 463 б.
11. Кудаева З.Ж. К символике «верха» в адыгской мифопоэтической традиции // Эпический текст: проблемы и перспективы изучения. Материалы I Международной научной конференции. Ч. I. – Пятигорск: ПГЛУ, 2006. – С. 244–248.
12. Олтун ёруғ. 1-китоб / Қадимги туркийдан ўзбекчага табдил ва изоҳлар муаллифи Н.Раҳмонов. – Тошкент: Фан, 2009. – 320 б.
13. Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993. – 176 б.
14. Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев. Центрально-азиатские влияния. – Новосибирск: Наука, 1984. – 128 с.
15. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I жилд / Тузувчи ва шарҳлар муаллифи Н. Раҳмонов. – Тошкент: Фан, 2005. – 512 б.